

Релігійна преса в Україні: спроба світоглядно-статистичного аналізу

Maria Petrushkevych

The religious press in Ukraine: an attempt of ideological and statistical analysis

The religious press demonstrates the communicative processes that are taking place in the information society and simultaneously are guided by traditional religious communication. Qualitative and quantitative characteristics of religious press give us the possibility to analyze this segment of the religious media.

Key words: religious communication, religious press, newspaper, magazine, audience, printed media.

Релігійна преса демонструє комунікативні процеси, що відбуваються в інформаційному суспільстві та одночасно орієнтуються на традиційну релігійну комунікацію. Якісні та кількісні характеристики релігійної преси дають можливість проаналізувати цей сегмент релігійних мас-медіа.

Ключові слова: релігійна комунікація, релігійна преса, газета, журнал, аудиторія, друковані мас-медіа.

Актуальність питання релігійної преси пов'язана із низкою особливостей, які обов'язково потрібно окреслити, щоб зрозуміти специфіку функціонування релігійної масової комунікації. По-перше, це соціокультурні особливості. Наша культура розуміє комунікацію переважно як «високу», книжну. Україна належить до літературо центричних націй – секуляризованих, із громадянською релігією культури та вірою в державуⁱ.

По-друге, це особливості інформаційного суспільства та масової культури. Як зазначає В. Беньямін «поділ на авторів і читачів починає втрачати своє принципове значення. Воно виявляється функціональним, межа може пролягати в залежності від ситуації так чи інакше. Читач в будь-який момент готовий перетворитися на автора»ⁱⁱ.

По-третє, це особливості мас-медійного середовища. Для друкованих медіа нові медіа не несуть смертельної небезпеки, але примушують їх до нового

позиціювання, до усвідомлення своїх специфічних, притаманних друку сильних сторінⁱⁱⁱ.

Проблеми релігійної комунікації загалом, та релігійної преси зокрема, розглядаються науковцями у різних аспектах. Найчастіше такі дослідження є конфесійно спрямованими, проте основний об'єм досліджень релігійних мас-медіа належать світським науковцям, які з позицій позаконфесійності, науковості, об'єктивності аналізують процеси зв'язку мас-медіа та релігійної класичної комунікації (Т. Антошевський, Ю. Чорноморець, О. Добродум, Ю. Ришов, А. Карлос та ін.).

Одночасно важливими для розуміння феномену функціонування релігійної інформації в мас-медіа є праці журналістикознавців А. Бойко, Ю. Комінко, І. Скленера. Дещо окремо знаходяться вузько спеціалізовані дослідження, наприклад, М. Балаклицького. Безпосередньо про релігійну пресу писали С. Гурева, О. Керц, У. Колесніченко, Ю. Фінклер та ін.

На нашу думку, у найзагальнішому вигляді релігійну періодику та друковані мас-медіа умовно можна поділити на: книги, брошури, пресу (світську, релігійну). Об'єктом нашого дослідження виступає саме релігійна преса, а метою – характеристика релігійної масової комунікації через використання статистичних даних. На основі аналізу особливостей структури ЗМК, зробленого Є. Головлевою^{iv} можна виділити особливості, які відрізняють сьогодні структуру українських ЗМК, пов'язані із появою нових переваг в аудиторії. Сучасна масова людина повноцінно стала людиною телевізійною (на відміну від ще недавньої традиції читання). Така ситуація не могла не вплинути на релігійну пресу та її читачів: тут можна констатувати наявність двох площин. По-перше, віруючий, який надає перевагу конфесійній пресі, відчуває себе або «особливим» (бо не піддається на хитрощі масової культури у вигляді телебачення), або, навпаки, «маргіналом» (відчуваючи свою невідповідність часу). По-друге, хоча релігійна преса має свою історичну традицію, яка передбачає способи подання інформації, особливості зв'язку із аудиторією та інше, проте така преса не може не реагувати на запити часу (використовуючи

на шпальтах періодичних видань модні теми, світські образи, стилі передачі інформації, політичні перипетії). Тому через релігійні газети та журнали навіть найконсервативніші віруючі проходять «світоглядну та комунікативну модернізацію».

Проте, щоб аналізувати специфіку функціонування релігійних друкованих мас-медіа, на нашу думку, потрібно охарактеризувати *конфесійні особливості релігійної періодики*. За кількісними показниками переважає православна преса (за даними РІСУ за 2014 рік – 144 видання). Якщо в 1990-і роки нові інформаційні проекти УПЦ найчастіше були дуже слабкими і склалися в основному з передруків, то тепер православна журналістика переживає період становлення себе як нового, релігійно мотивованого погляду на світ^v.

Одночасно проходить два процеси – зростання кількості нових інформаційних проектів та уповільнення реєстрації нових громад. Але якщо подивитися на ці процеси ширше, виявиться, що слабке зростання громад – проблема всіх конфесій країни. Християнська журналістика з місіонерства і засобу звернення перетворюється на вид служіння. Перед православними журналістами, як і перед усіма християнськими журналістами тепер новий виклик – робити інформаційні проекти не як місіонерські, а як спосіб донесення християнського погляду на світ^{vi}.

За даними РІСУ з усіх діючих конфесій чи не найбільш «газетною» є Українська Православна Церква Московського патріархату. Крім традиційних єпархіальних видань («Православна газета» – центральне видання), їй також належать різноманітні тематичні («На варті» – для військових), молодіжні («Віра і культура») і дитячі газети та журнали, а також видання благочиній та парафій («Православний благовіст Уманщини»). У них переважають матеріали катехитичного, морального змісту, новини, офіційні документи та пастирські послання. Рідше трапляються дописи на соціальну або політичну тематику. Однак деякі з них (зокрема, «Справедливість», «Свята Русь») заполітизовані та притримуються великоросійської ідеології^{vii}.

На часі буде невеликий порівняльний аналіз статистичних даних про зміну кількості періодичних видань протягом тривалого проміжку часу. Нами були проаналізовані дані Державного департаменту у справах національностей та релігій за 10 років (з 2004 по 2014 рік). Загалом збільшилася не лише кількість періодичних видань за цей час (на 15%), але і відбулася своєрідна сегментація та подрібнення за віросповідною приналежністю та адресованістю преси. Тому тут доречно говорити про орієнтацію більшості видань на вузьку конфесійну аудиторію.

Збільшення кількості релігійної преси відбулося, найперше, за рахунок протестантської Церкви Повного Євангелія (за вказаний період друкована комунікація стала потужнішою на 40%), іудейської періодики (на 22%) та УПЦ (на 16%). У останньому прикладі основний приріст припадає на періодику Київського Патріархату, хоча за кількісними показниками в релігійному комунікативному середовищі завжди суттєво переважала преса УПЦ МП (109 видань МП проти 35 видань КП за 2014 рік). Зрозуміло, що така ситуація у комунікативній площині безпосередньо пов'язана із загальною релігійною ситуацією в Україні.

Є ціла низка церков та конфесій у яких кількість періодики збільшилася на 1 – 3 позиції. Це: УГКЦ, протестантські церкви п'ятидесятників, адвентистів, Закарпатська Реформатська Церква, мусульмани та РУНвіра. Існують також релігійні напрямки, які не видають періодику в Україні, а користуються закордонною (класично, це Свідки Єгови, мормони та інші). Лютерани, буддисти та кришнаїти за вказаний період часу не змінили кількості видань (традиційно, їх в Україні завжди небагато – від 1 до 3 позицій).

Зовсім інша ситуація із церквами, які скоротили кількість періодичних видань. До них належить РКЦ (скоротила кількість видань на 30%), УАПЦ (на 14%), об'єднання ЄХБ (на 27%). На нашу думку, тут справа не стільки у зменшені/скорочені комунікативного потоку, як у переході до інших способів масової комунікації: телебачення, Інтернету. Крім того, однією із значних тенденцій останнього часу, яка виникла під впливом інтенсифікації

інформаційного суспільства, є переведення релігійної преси у цифровий формат та відмова від класичної періодики.

Спробуємо узагальнити та проаналізувати релігійну пресу за іншими параметрами. Нами був зроблений аналітико-статистичний аналіз технічних характеристик друкованих мас-медіа: об'єму преси за релігійною приналежністю (найбільше – християнської), за інституційністю (офіційна / неофіційна), за об'ємом, за масовістю поширення, за технічною якістю, за адресованістю (більшість періодичних видань адресовані своїм віруючим і зацікавленим), за віковим призначенням.

Крім преси, яка видається різними церквами в Україні серед віруючих також поширюється зарубіжна преса, яка має свій сегмент у релігійному комунікативному полі. Зокрема, сюди можна віднести журнал «Спільна мова» (видавець фонд «Духовне відродження» (Москва)), кожен номер журналу присвячений окремій темі, які з релігією пов'язані опосередковано; журнали Свідків Єгови «Пробудись!», «Вартова башта»; християнський журнал Ізраїлю «Милість та істина»; «Православний голос Люблина»; «Фома в Україні»; журнал «Вікторія Ра» (який вирізняється своїм значним об'ємом – 92 ст.) та інші.

Друковані мас-медіа розрізняють за інституційністю:

1) Офіційні (наприклад, «Католицький вісник» (Інститут релігійних наук св. Томи Аквінського в м. Києві), «Вартова башта», офіційне періодичне видання УПЦ КП «Православний вісник», «Вісник прес-служби УПЦ» видання УПЦ МП, «Інформаційний бюлетень УПЦ КП», «Вікторія Ра» журнал Великого білого братства ЮСМАЛОС, офіційне видання Духовного управління мусульман України газета «Мінарет» та інші).

2) Неофіційні, яких є найбільше. Наприклад, всеукраїнський православний журнал для віруючих і невіруючих «Спасіть наші душі!» УПЦ МП м. Дніпропетровськ, «Слово Вчителю» часопис, духовно збудовуючий журнал «Свічник» обласного об'єднання церков євангельських християн-баптистів Рівненської області, щомісячний журнал «Твій шлях» церкви

адвентистів сьомого дня м. Кам'янець-Подільський, журнал «Горизонти» видається «Спілкою молодих християн України», інформаційно-аналітичне видання «Рівненщина релігійна», «Альтернатива» бюлетень Спільноти християн Острозької академії, газета «Божа криничка», видання Рівненської єпархії УПЦ КП газета «Православне Полісся», «Дзвін Чернечої гори», «Христос є відповідь», «Вічний скарб», газета «Голос надії», «Перед лицем Бога», «Християнське життя», «Відродження», «Слово про слово», «Отрок.ua», «Дім Прабхупади» та інші.

3) Наукові, аудиторія яких не обмежується релігійною общиною чи представниками конкретної релігії. Наприклад, науковий альманах «Ісламознавчі студії», науково-популярний філософсько-релігієзнавчий журнал «Areion+».

Суттєвою якісною характеристикою релігійної преси та показником її масового характеру є *наклад періодичних видань*. Зараз середній наклад по Україні (незалежно від релігійної приналежності) становить понад 12 тис. Таким чином, більшість видань мають можливість охоплювати значну аудиторію на великій території. Традиційно найбільший наклад у журналів Свідків Єгови (понад 43 млн.), але їх до своїх розрахунків ми не брали. Якщо ж говорити про християнську пресу, то тут масовим характером вирізняється журнал місіонерського союзу «Світло на Сході» «Віра і життя» 86 тис. та щомісячна газета «Вічний скарб» 100 тис.

Також потрібно зауважити, що масовість періодичного видання залежить і від його статусу: так, середній наклад газет становить 12 тис., журналів – приблизно 15 100, часописів – 5 600, бюлетенів – 1 тис.

А найменшими накладами вирізняються місцеві газети невеликих релігійних общин та організацій («Перед лицем Бога» м. Острог); видання, що мають визначену аудиторію (наприклад, газета «Тінейджер@ukr.net» для підлітків); та видання східних релігій (газета Київської общини Міжнародного товариства свідомості Крішни «Дім Прабхупади»).

Таким чином, масовий характер має православна періодика, а українські протестанти випускають сотні періодичних видань, із яких більше десятка мають міжнародне поширення і наклад близько 100 тис. примірників.

Видання із незначними тиражами на перший погляд важко назвати масовими. С. Гурьєва зазначає, що така преса виходить невеликими накладками та розповсюджується в основному серед вірян через релігійні громади^{viii}. Проте зараз така місцева преса переважно має свої Інтернет-сторінки, електронні архіви, що значно розширює її аудиторію не лише у просторі, але і в часі, звичайно у такому випадку, вона безперечно є масовою.

А основною рисою насправді масової преси, на нашу думку, є специфічне смислове наповнення, ознаки якого: загальнорелігійна тематика, зрозуміла мова, інтерпретація фактів та подій, оперування відносно відомими фактами.

Важливою характеристикою у поширенні та популярності релігійної преси, її впливовості є *технічна якість мас-медіа*. Для преси вона має особливо велике значення, оскільки тут комунікація відбувається найперше через візуальний канал. Газети та журнали вирізняє їх матеріальний аспект. На нашу думку, українську релігійну пресу можна поділити на:

1) Пресу в хорошій друкованій якості, із професійно зробленими ілюстраціями, грамотно розміщеним матеріалом та високою естетичною якістю: «Католицький вісник», журнал «Спільна мова» (яскраво вирізняється естетична сторона видання та висока поліграфічна якість), протестантський журнал «Віра і життя» (поширюється в Україні, Росії, Німеччині), християнський духовно-просвітницький часопис «Слово вчителю» має високу поліграфічну якість, професійне редагування та структурування матеріалу; протестантський журнал «Горизонти» яскраво ілюстрований, має високу поліграфічну якість; бюлетень «Новомедіа», загальноукраїнський католицький суспільно-релігійний часопис «Credo», журнал «Отрок.ua».

2) Пресу із належною технічною якістю, такої більшість, її технічні та естетичні характеристики можуть коливатися: журнал «Рівненщина релігійна»,

журнал «Моя здорова сім'я», мусульманська газета «Мінарет», «Місіонар» часопис УГКЦ, газета кримських караїмів «Къырым къарайлар», газета Київської общини Міжнародного товариства свідомості Крішни «Дім Прабхупади» та інші.

3) Посередня якість найчастіше зустрічається серед газет та невеликих територіальних видань: бюлетень Спільноти християн Острозької академії «Альтернатива», газета «Божа криничка», релігійно-суспільне видання Римо-Католицької Луцької Дієцезії «Волання з Волині», «Дзвін Чернечої гори», «Камінь наріжний».

Одночасно якість періодичних видань найчастіше не залежить від їхнього накладу та інституційної приналежності.

Інший аспект, що значною мірою впливає на якість поширення та масовість аудиторії релігійної преси є її *адресованість*. За нашими спостереженнями періодика може мати конкретних адресатів і тоді, фактично, вона буде частиною мережевої комунікації, або мати широку аудиторію. Видається доречним такий поділ релігійної преси за адресованістю:

1) Всім – це періодика найзагальнішого, масового характеру у якій містяться матеріали не лише на вузькорелігійну тематику, а відповідно і аудиторія таких видань широка. Це, наприклад, журнал «Спільна мова», «Православний вісник», «Вісник прес-служби УПЦ», «Інформаційний бюлетень УПЦ КП», інформаційно-аналітичне видання «Рівненщина релігійна» (його особливість полягає у тому, що воно задеклароване як поза конфесійне, але діє суто як християнське, презентуючи лише інформацію та матеріали щодо цієї релігії), часопис Львівської єпархії УАПЦ «Мета», мусульманська газета «Відродження», науковий альманах «Ісламознавчі студії», науково-популярний філософсько-релігієзнавчий журнал «Areion+», іудейський художньо-публіцистичний альманах «Єгупець».

2) Віруючим/неофітам – таких газет та журналів більшість, їх особливість: наявність звітів про конкретні події місцевого рівня. Наприклад, до таких видань ми відносимо журнали та газети «Вартова башта»,

«Пробудись!», «Свічник», «Твій шлях», «Милість та істина», «Новомедіа», «Волення з Волині», «Дзвін Чернечої гори», «Камінь наріжний», «Христос є відповідь», «Церковна православна газета», «Голос православ'я», «За євангельську віру», газета «Добродій» (хоча задекларована як всеукраїнська газета для справжніх християн і тих, хто хоче стати ними, насправді є досить вузько спрямованою), щотижнева суспільно-патріотична газета православних мирян «Світ» видається в Україні, але орієнтована переважно не лише на російськомовного але і на російськи налаштованого читача (тут багато матеріалів про Російську церкву), журнал «Вікторія Ра», «Credo», «Мінарет» (мусульманська газета, особливість якої (як і більшості мусульманської преси) полягає у використанні специфічної лексики і написання слів, а також цитування Корану та інших релігійних текстів арабською із наступним перекладом), «Місіонар», газета кримських караїмів «Къырым къарайлар».

3) Дітям. Як зазначає У. Колесніченко «українська журналістика для дітей – важливий складник системи засобів масової інформації. Завдяки їй відбувається передача життєво необхідної інформації від старшого покоління до молодшого, активно здійснюється комунікація між найменшими читачами»^{ix}. Проте, на нашу думку, дитяча періодика призначена швидше для батьків, щоб полегшити пояснення релігійних тем дітям. Дитина потребує неопосередкованого спілкування. Тим паче, що значну частину дитячих періодичних видань займають матеріали не лише дидактичного, морального характеру, а й відверто розважального. Зараз видається понад 70 дитячих журналів і газет усеукраїнського рівня^x. Це журнали, які самостійно видає окрема єпархія («Богдан», «Зернятко», «Незабудка», «Отрок.ua», «Радість моя», «Світло Різдва»); єпархія спільно з релігійним центром («Агнець», «Вертоград», «Водограй», «Шишкін ліс», ісламський журнал «Веселий світлячок» (у якому крім інших рубрик є вивчення арабської мови)); релігійне видавництво («Ангелятко», «Сто талантів»).

4) Видання, які мають сторінки/рубрики для дітей, наприклад, «Католицький вісник», всеукраїнський православний журнал «Спасіть наші

душі!», журнал «Свічник», журнал «Моя здорова сім'я», щомісячна газета «Вічний скарб», газета «Голос надії», часопис «Пізнай правду», одеська іудейська газета «Шомрей Шабос».

5) Сторінки/рубрики для жінок, наприклад, кримська мусульманська газета «Відродження», газета кришнаїтів «Дім Прабхупади».

6) Підліткам та молоді (журнал «Горизонти», газета для середніх та старших класів «Тінейджер@ukr.net» м. Запоріжжя, молодіжна християнська газета «Флеш.ка» заснована Молодіжною федерацією Київської конференції Церкви адвентистів сьомого дня, християнський молодіжний часопис «Українська молодь – Христові», православний журнал для молоді «Отрок.ua»).

7) Сімейні. Особливістю сімейних видань є не лише тематичне різнобарв'я. У матеріалах таких тижневиків відсутнє пряме моралізаторство та повчання, вони розраховані саме на читання у родинному колі, де не всі є віруючими, а їх читачі поступово залучаються до віри: вчаться сприймати її як природну потребу свого духовного життя^{xi}.

8) Екуменічні. На жаль справді екуменічних видань є дуже мало, а ті що існують переважно орієнтуються на одну релігію не акцентуючи увагу на її конфесійних особливостях. Бака мас-медійна продукція не залежить від накладу (наприклад, бюлетень Спільноти християн Острозької академії «Альтернатива»).

Аналізуючи релігійну пресу не можна обійти увагою ті *види комунікації, які є домінуючими*, а отже і ефективними у періодиці. На нашу думку, тут доречно виділити способи комунікації, притаманні взагалі для преси як такої: невербальна комунікація («Вартова башта», журнал «Спільна мова», «Вікторія Ра»); художні оповідання (журнал «Свічник», євангельська газета м. Запоріжжя «Християнське життя», «Отрок.ua»); туристична подорож (журнал «Areion+»); біографії (газета «Къырым къарайлар»); інтерв'ю («Вісник прес-служби УПЦ», «Рівненщина релігійна», «Христос є відповідь», «Credo», «Відродження», «Місіонар», «Дім Прабхупади»).

Також релігійна преса має специфічні способи комунікації, пов'язані із канонічними текстами, віросповідною літературою, це: монолог/діалог («Воля з Волині», «Вікторія Ра»); проповідь (мусульманська газета «Мінарет»); сповідь/свідощтво/спомин (журнал «Милість та істина», «Церковна православна газета», «Воля з Волині», «Credo»); молитва/подяка за молитви («Вікторія Ра», часопис УГКЦ «Місіонар»).

Окремо можна назвати такі інституційні способи комунікації як журнал засідань інституційних органів церкви (наприклад, «Православний вісник») та статистична інформація, протоколи, заяви (наприклад, «Інформаційний бюлетень УПЦ КП»).

Особливу увагу потрібно звернути також на поетичне слово, як потужний транслятор емоцій, переживань, символів, образів. Через вірші часто передається містична релігійна комунікація. До речі поетичні рубрики присутні у журналах та газетах, які мають за ціль не передання емоцій, а інформування, пояснення, переконання. Наприклад, до таких видань належать: журнал «Віра і життя», журнал «Твій шлях», журнал «Милість та істина», газета християнської церкви «Жизнь с избытком» м. Запоріжжя «Нове творіння», бюлетень «Православний голос Люблина», газета «Голос надії», газета «Перед лицем Бога», журнал «Вікторія Ра» вирізняється своєю поетичністю, перш за все, у зв'язку із особливостями діяльності «Космічного Полімістецтва Третього Тисячоліття Вікторії Преображенської», журнал «Areiron+», «Слово про слово», іудейський художньо-публіцистичний альманах «Єгупець».

Отже, проаналізувавши релігійну пресу за допомогою кількісних та якісних характеристик можна констатувати: друкована релігійна комунікація має багато варіантів, вона різнопланова у релігійних, технічних, смислових аспектах; вона затребувана серед віруючих та актуальна, оскільки кількість періодичних видань постійно зростає; одночасно, більшість релігійних журналів та газет орієнтовані на вузьке коло віруючих, представляють інтереси конкретного релігійного напрямку, не зацікавлені у єкуменічності поглядів своїх читачів.

Технічні характеристики релігійної преси (інституційна приналежність, наклад, технічна якість, адресованість, домінуючі види комунікації) свідчать, що тут релігійну комунікацію вирізняє її матеріальний характер. Одночасно якість періодичних видань не завжди залежить від їх накладу, релігійної та інституційної приналежності. Релігійна преса актуальна та має попит як серед віруючих, так і серед керівництва релігійними організаціями, про це свідчить постійне зростання кількості періодичних видань (звичайно це ще не говорить про якісний бік такої комунікації).

ⁱ Балаклицький М. Медіатизація протестантизму в Україні 1991 – 2010 років: монографія / Максим Балаклицький. – Х.: Харківське історико-філологічне товариство, 2011. – С. 21.

ⁱⁱ Беньямин В. Произведение искусства в эпоху его технической воспроизводимости / Вальтер Беньямин [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.philol.msu.ru/~forlit/Pages/Biblioteka_Benjamin.htm

ⁱⁱⁱ Больц Н. Азбука медиа / Норберт Больц. – М.: Издат. «Европа», 2011. – С. 25.

^{iv} Головлева Е. А. Массовые коммуникации и медиапланирование: Учебное пособие / Елена Головлева. – М.: Академический проект; Деловая книга, 2009. – 352 с.

^v Інформаційна робота Православної церкви – одна з тем на Форумі «Новомедіа» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://novomedia.ua/node/1483>

^{vi} Інформаційна робота Православної церкви – одна з тем на Форумі «Новомедіа» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://novomedia.ua/node/1483>

^{vii} Антошевський Т. Релігійні мас-медіа в Україні / Тарас Антошевський // Релігійно-інформаційна служба України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://risu.org.ua/ua/index/expert_thought/analytic/9808/

^{viii} Гурьєва С. А. Типологічні особливості релігійної преси Східної України / С. А. Гурьєва // Вісник СумДУ. Серія філологія. - №1. Том 1, 2007. – С. 21.

^{ix} Колесніченко У. Християнські дитячі журнали сучасної України / У. О. Колесніченко // Науковий вісник Волинського національного університету ім. Лесі Українки. Розділ II. Журналістика. – Луцьк: ВНУ, 2010. - №21. – С. 119.

^x Давидченко Т. С. Структурно-функціональні особливості преси для дітей періоду незалежності України : автореф. дис. ... канд. наук із соц. ком : 27.00.01 / Т. С. Давидченко ; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка, Ін-т журналістики. - К., 2008. - 16 с.

^{xi} Гурьєва С. А. Типологічні особливості релігійної преси Східної України / С. А. Гурьєва // Вісник СумДУ. Серія філологія. - №1. Том 1, 2007. – С. 23.